

Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού;

Τόμ. 1 (2018)

Πρακτικά Συνεδρίου 'Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης'

**Προσέγγιση του αστικού περιβάλλοντος από παιδιά σχολικής και προσχολικής ηλικίας
Παρουσίαση παιδικών βιωματικών δράσεων: Η πόλη ως αντίληψη και ως δημιουργήμα της παιδικής ηλικίας**

Δέσποινα Βανιώτη (Despina Vanioti), Ειρήνη Κρασάκη (Eirini Krasaki)

doi: [10.12681/χπ.1437](https://doi.org/10.12681/χπ.1437)

Προσέγγιση του αστικού περιβάλλοντος από παιδιά σχολικής και προσχολικής ηλικίας

Παρουσίαση παιδικών βιωματικών δράσεων: Η πόλη ως αντίληψη και ως δημιουργήμα της παιδικής ηλικίας

Defining the urban environment of school and preschool children

Presentation of children's experiential activities: City as concept and as creation of childhood

Δέσποινα Βανιώτη

ΜΑ, Αρχιτέκτονας ΑΠΘ

Ειρήνη Κρασάκη

ΜΑ, ΜRes, Αρχιτέκτονας UEL

Περίληψη

Στο πλαίσιο κύκλου παιδικών δραστηριοτήτων εκπαιδευτικού χαρακτήρα που διοργάνωσε κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου του 2016 η Δημοτική Βιβλιοθήκη Γρεβενών, πραγματοποιήσαμε δύο όμοιες ομαδικές δράσεις διάρκειας 5 ωρών η καθεμία με θέμα «Πολυχρωμοχαρτούπολη – Εργαστήρι για μικρούς αρχιτέκτονες». Οι δράσεις απευθύνθηκαν σε παιδιά των πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου καθώς και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, χαρακτηρίστηκαν από εκτεταμένη συμμετοχή κοριτσιών και αγοριών ηλικίας από 5 έως 10 ετών και φιλοξενήθηκαν στον εξωτερικό υπαίθριο χώρο του παιδικού τμήματος της δανειστικής Βιβλιοθήκης.

Σκοπό των δράσεων αποτέλεσε η πρόθεση δοκιμής στην πράξη του εκπαιδευτικού πλάνου σχολικής δραστηριότητας με θέμα «Η Αρχιτεκτονική πάει Σχολείο!» που εκπονήθηκε ως μέρος ευρύτερης εργασίας με τίτλο «Η παιδοκεντρική αντίληψη και η εφαρμογή της στο σύγχρονο σχολείο» του μαθήματος της Αγωγής του Παιδιού κατά τη διάρκεια του προγράμματος φοίτησης στο Τμήμα της ΑΣΠΑΙΤΕ Κοζάνης (2013-2014). Οι στόχοι που εξαρχής τέθηκαν, πέραν της δημιουργικής απασχόλησης και μάθησης με κέφι, ήταν οι εξής:

- Η προσέγγιση και κατανόηση του αστικού περιβάλλοντος μέσω της γνωριμίας με το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και το αρχιτεκτονικό σκαρίφημα
- Η παρακίνηση σε διάλογο προκειμένου να αναζητηθούν και να εντοπιστούν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία της πόλης με την οποία συμβιώνουμε
- Η περιγραφή της φανταστικής ιδανικής πόλης – αισθητικές και συναισθηματικές παιδικές προσεγγίσεις
- Η ομαδική δράση με σκοπό τη δημιουργία σε μακέτα της φανταστικής πόλης των παιδιών.

λέξεις-κλειδιά: μακέτα, παιδί, αρχιτεκτονική, χώρος, βιωματική παιδική δράση, παιχνίδι, αστικό περιβάλλον, αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο, σκαρίφημα, διάλογος, πόλη, χειροτεχνίες / κατασκευές, πολυτροπικός, προσέγγιση, φαντασίωση, βίωμα, χαρτί, κουτί, ζωγραφική, όψη.

Despina Vanioti

MA, Architect Engineer AUTH

Eirini Krasaki

MA, MRes, Architect Engineer UEL

Abstract

Within the educational children's activities that were organized by the Municipal Library of Grevena during the second half of August, two similar groups of five hours duration each, titled as 'Multi-color' city and 'Workshop for young architects' took place. The actions were addressed to children on the first grade of elementary school and preschool. A participation of girls and boys aged from 5-10 years was very satisfactory. The action took place outdoor, in front of the library.

The purpose of this action was to test in practice the educational school activity plan entitled 'Architecture goes to School', conducted as part of a wider project entitled "child-centered approach and its' application in modern school" as part of the Course of Children's Education that was developed during the study at the Department of ASPETE Kozani (2013-2014).

The objectives that were initially set, in addition to fun and creative learning, were:

- The approach and understanding of the urban environment through acquaintance with the architectural vocabulary and architectural sketch.
- The incitement to dialogue in order to seek and identify the positive and negative aspects of the city that we live in.
- A description of the imaginary ideal city – aesthetic and emotional childhood approaches.
- The group action aiming to create a model of the imaginary city.

keywords: model, child, kid, architecture, space, experiential childhood action, game, urban environment, architectural vocabulary, sketch, dialogue, city, craftsmen / constructions, multimodal approach, fantasy, experience, paper, box, drawing, façade.

Γενικά στοιχεία

Στο πλαίσιο κύκλου παιδικών δραστηριοτήτων εκπαιδευτικού χαρακτήρα που διοργάνωσε κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου του 2016 η Δημοτική Βιβλιοθήκη Γρεβενών, πραγματοποιήσαμε δύο όμοιες ομαδικές δράσεις διάρκειας 5 ωρών η καθεμία με θέμα «Πολυχρωμοχαρτούπολη – Εργαστήρι για μικρούς αρχιτέκτονες». Οι δράσεις απευθύνθηκαν σε παιδιά των πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου καθώς και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, χαρακτηρίστηκαν από εκτεταμένη συμμετοχή κοριτσιών και αγοριών ηλικίας από 5 έως 10 ετών και φιλοξενήθηκαν στον εξωτερικό υπαίθριο χώρο του παιδικού τμήματος της δημοτικής δανειστικής Βιβλιοθήκης.

Αιτία των δράσεων αποτέλεσε η πρόθεση δοκιμής στην πράξη του εκπαιδευτικού πλάνου σχολικής δραστηριότητας με θέμα «Η Αρχιτεκτονική πάει Σχολείο!» που εκπονήθηκε ως μέρος ευρύτερης εργασίας με τίτλο «Η παιδοκεντρική αντίληψη και η εφαρμογή της στο σύγχρονο σχολείο» του μαθήματος της Αγωγής του Παιδιού κατά τη διάρκεια του προγράμματος φοίτησης στο Τμήμα της ΑΣΠΑΙΤΕ Κοζάνης (2013).

Κάθε μία από τις δύο ομαδικές δράσεις «Εργαστήρι για μικρούς αρχιτέκτονες» δομήθηκε σε δύο ισόχρονα μέρη διάρκειας περίπου δύο ωρών το καθένα.

Το Α΄ Μέρος περιλαμβάνει τη δημιουργία ατμόσφαιρας διαλόγου και κλίματος συζήτησης και οικειότητας με την παιδική ομήγυρη προκειμένου, σε γενικές γραμμές, να διερευνηθεί θεωρητικά η έννοια της πόλης και της αρχιτεκτονικής ώστε τα παιδιά, αφού εξοικειωθούν με το νέο, αρχιτεκτονικού τύπου, λεξιλόγιο, να προβούν στην έκφραση προσωπικών ιδεών και απόψεων επάνω στην κεντρικές έννοιες της πόλης, του περιβάλλοντος, του χώρου και της αρχιτεκτονικής. Παρατηρήθηκε ιδιαίτερη αλληλεπίδραση των παιδιών μεταξύ τους, διάθεση παιχνιδιού και ανταλλαγής ενώ οι εμπνευστές κατεύθυναν το διάλογο αναλόγως της ανάδρασης (feedback) που προσλαμβάνανε από την παιδική συντροφιά. Γενικά τα παιδιά επέδειξαν ενδιαφέρον, σπριτάδα, διάθεση συνεργασίας και πολλή περιέργεια. Το Α΄ Μέρος διαρθρώθηκε σε δύο θεματικές Ενότητες, η πρώτη εκ των οποίων οργανώθηκε ως Εισαγωγική στη διαδικασία και η δεύτερη ως Ενότητα στην οποία δοκιμάζονται οι δυνατότητες της κριτικής σκέψης των παιδιών επάνω σε ζητήματα που αφορούν στην πόλη από θετική και από αρνητική σκοπιά.

Το Β΄ Μέρος περιλαμβάνει την ομαδική δράση «Αρχιτεκτονικό Εργαστήρι», δηλαδή την υλοποίηση σε μακέτα της φανταστικής πόλης των παιδιών. Ομοίως και το Β΄ Μέρος δομήθηκε σε δύο ενότητες: στην πρώτη ζητήθηκε από την παιδική συντροφιά να περιγράψει σε γενικές γραμμές την πόλη όπως ιδανικά τη φαντάζεται ενώ στη δεύτερη τα παιδιά παρέλαβαν τα υλικά και προχωρήσανε στην κατασκευή σε μακέτα της φανταστικής/ιδανικής πόλης που προηγουμένως σκιαγραφήσανε προφορικά με τις εκφράσεις τους. Γενικά τα παιδιά έδειξαν εξίσου ευχάριστη διάθεση και στο Β΄ Μέρος, χαρακτηρίστηκαν από υψηλή ανταπόκριση, επέδειξαν δημιουργικότητα και φαντασία στην κατασκευή, διατύπωσαν ενίοτε προωθημένες απόψεις από αρχιτεκτονική σκοπιά ενώ, τέλος, στην ερώτηση των εμπνευστριών αν αισθάνθηκαν «μικροί αρχιτέκτονες / μικρές αρχιτεκτόνισσες» απάντησαν θετικά και με ενθουσιασμό.

Εικόνα 1: Σχεδιάγραμμα δομής δράσης

Ποσοτικά δεδομένα των συμμετεχόντων στις δράσεις παρουσιάζονται συνοπτικά στους παρακάτω πίνακες:

Ομαδική Δράση #1

- Συνολικός Αριθμός Συμμετεχόντων: 17

- Αγόρια: 5
- Κορίτσια: 12
- Ηλικίας 4 έως 6 χρόνων: 1
- Ηλικίας 6 έως 8 χρόνων: 11
- Ηλικίας 8 έως 10 χρόνων: 5

Ομαδική Δράση #2

- Συνολικός Αριθμός Συμμετεχόντων: 18
- Αγόρια: 8
- Κορίτσια: 10
- Ηλικίας 4 έως 6 χρόνων: 2
- Ηλικίας 6 έως 8 χρόνων: 10
- Ηλικίας 8 έως 10 χρόνων: 6

Οι στόχοι που εξαρχής τέθηκαν, πέραν της δημιουργικής απασχόλησης και μάθησης με κέφι, είναι επιγραμματικά οι εξής και αναλύονται αμέσως έπειτα κατά μέρος και κατά ενότητα:

- A. Η προσέγγιση και κατανόηση του αστικού περιβάλλοντος μέσω της γνωριμίας με το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και το αρχιτεκτονικό σκαρίφημα
- B. Η παρακίνηση σε διάλογο προκειμένου να αναζητηθούν και να εντοπιστούν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία της πόλης με την οποία συμβιώνουμε
- Γ. Η περιγραφή της φανταστικής ιδανικής πόλης - Καταγραφή των αισθητικών και των συναισθηματικών παιδικών προσεγγίσεων
- Δ. Η ομαδική συνεργασία με σκοπό τη δημιουργία σε μακέτα της φανταστικής παιδικής πόλης.

Υπογραμμίζεται πως εφεξής γίνεται κοινή αναφορά στις δύο δράσεις. Δηλαδή, τα δεδομένα που παρουσιάζονται παρακάτω αποτελούν το ποιοτικό άθροισμα των δεδομένων που αντλήθηκαν εξίσου και από τις δύο δράσεις.

Διάλογος

Εισαγωγή της παιδικής ομίλητης στη διαδικασία

Σκοπός: Η προσέγγιση και κατανόηση του αστικού περιβάλλοντος μέσω της γνωριμίας με το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και το αρχιτεκτονικό σκαρίφημα

Αναλυτικά, τα βήματα της εισαγωγικής ενότητας επεξηγούνται παρακάτω:

- Ενθάρρυνση της προσωπικής έκφρασης των παιδιών και αναζήτηση της προσωπικής τους άποψης προκειμένου να περιγραφούν και να οριστούν οι πρωταρχικές έννοιες της «πόλης», του «περιβάλλοντος» και του «χώρου».
- Καθοδήγηση της παιδικής ομίλητης μέσω της χρήσης στοχευμένων ερωτημάτων με διατυπώσεις τύπου «ας ακούσουμε τις ιδέες σας: ποια ιδέα έρχεται πρώτη στο μυαλό σας όταν ακούτε τη λέξη πόλη;», «έχετε ακούσει πολλές φορές να λέμε τη λέξη περιβάλλον, μπορείτε να κάνετε μία δική σας πρόταση που να περιέχει τη λέξη

περιβάλλον; πείτε μας τι μπορεί να βρίσκεται μέσα σε ένα περιβάλλον;», «πως αισθάνεστε που ζείτε σε μία πόλη; τι έχει η πόλη σας που σας κάνει να αισθάνεστε έτσι;» κ.ο.κ.

- Παροχή στο διάλογο λέξεων ειδικότερων από τις τρέχουσες καθημερινές και επεξήγησή τους, προκειμένου αφενός να εμπλουτιστεί το παιδικό λεξιλόγιο και αφετέρου να επέλθει η εξοικείωση με βασικές λέξεις-κλειδιά του αρχιτεκτονικού λεξιλογίου. Έτσι, προτείνονται οι λέξεις «κτίριο», «χώρος» και ειδικότερα οι φράσεις «χώρος με πράσινο» και «ανοιχτοί χώροι», «κατοικία - μονοκατοικία - πολυκατοικία», «πεζόδρομος», «(οικοδομικό) τετράγωνο» και εισάγεται στην κουβέντα το επίθετο «αστικός» κυρίως μέσα από παγιωμένες φράσεις όπως «αστικό λεωφορείο» κ.α.

Περαιτέρω, ευνοούνται οι διαφορετικές προσεγγίσεις: καθώς οι ιδέες των παιδιών είναι απόρροια των βιωμάτων τους, παρατηρείται ότι παιδιά που προηγουμένως είχαν ζήσει σε μεγάλα αστικά κέντρα, π.χ. Αθήνα ή Θεσσαλονίκη, αντιλαμβάνονταν την έννοια «πόλη» με μεγαλύτερη ευρύτητα και σε αισθητά μεγαλύτερη κλίμακα: χαρακτηριστικό παράδειγμα το «αεροδρόμιο», του οποίου η ύπαρξη σε μία πόλη θεωρήθηκε σχεδόν αυτονόητη από τη Μ. ως παιδιού που κουβαλά την εμπειρία της πρωτεύουσας. Αντιθέτως, παιδιά με καταγωγή από τα Γρεβενά θεωρούσαν ότι το ποτάμι (σ.σ. τα Γρεβενά διαρρέει παραπόταμος του Αλιάκμονα) είναι γενικό χαρακτηριστικό όλων των πόλεων. Στο σημείο αυτό επιχειρήθηκε η άμβλυνση της προσωπικής εικόνας των παιδιών για την πόλη και η άρση των περιορισμών που θέτει στη σκέψη τους η έντονη εικόνα της «δικής τους» πόλης διαμονής. Ακολούθως, τα παιδιά ανακαλούν εικόνες από άλλα βιώματά τους όπως ταξίδια αλλά και εικόνες του κινηματογράφου όπως π.χ. την εικόνα αμερικανικών μεγαλουπόλεων προσδίδοντας επιπλέον έκταση στους ορισμούς πόλης και περιβάλλοντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: αν και το κτίριο της Αστυνομίας είχε ήδη λεχθεί και καταγραφεί ως στοιχείο του κτιριακού συνόλου μίας πόλης, ο Α. αμβλύνοντας περαιτέρω την εικόνα της πόλης, η οποία μέχρι πρότινος είχε σχεδόν αποκλειστικά τοπικά χαρακτηριστικά, έδωσε ως παράδειγμα αστικού κτιρίου το κτίριο του (αμερικανικού) FBI! Ο Α. μάλιστα έφτιαξε αργότερα και για τη μακέτα μας το κτίριο του FBI.

Σκοπός συνολικά της διαδικασίας είναι:

- Η ενεργοποίηση και προώθηση της παιδικής συνθετικής σκέψης μιας και τα παιδιά συμπληρώνουν διαρκώς με τις προτάσεις τους τον ορισμό των εννοιών και αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους (παραγωγή έκφρασης και διαλόγου)
- Η δημιουργία εικόνων που βοηθά στη βαθύτερη συναισθηματική κατανόηση των εννοιών (παραγωγή συναισθημάτων).

Ως εκ τούτου, συγκεντρώνονται και συστηματοποιούνται οι παραπάνω έννοιες και αποκωδικοποιείται το περιεχόμενό τους. Κατά το σχεδιασμό του Project ονομάσαμε το σκέλος αυτό της Εισαγωγής του Α΄ Μέρους «Παιχνίδι αποκρυπτογράφησης των αρχιτεκτονικών λέξεων» και στην εφαρμογή του στην πράξη προέκυψε ακριβώς ως τέτοιο: ένα παιχνίδι κατά το οποίο σταδιακά οι λέξεις αποκαλύπτονται.

Αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας «αποκάλυψης των λέξεων» είναι:

- Η οργάνωση του τελικού ορισμού των λέξεων. Τούτο επιτυγχάνεται και πάλι με ερωτήσεις, οι οποίες εμπεριέχουν τις απαντήσεις: λόγου χάριν «μήπως λοιπόν η

πόλη είναι ένα σύνολο από κτίρια που άλλα από αυτά χρησιμοποιούνται ως σπίτια, άλλα ως σχολεία και νοσοκομεία και άλλα ως καταστήματα ή κτίρια της πυροσβεστικής και της αστυνομίας; μήπως μία πόλη είναι ένα σύνολο από δρόμους, πάρκα, σιντριβάνια, παιδικές χαρές;». Στο σημείο αυτό γίνεται προσπάθεια γενίκευσης των επιμέρους απόψεων που ακούστηκαν κατά τη διάρκεια του διαλόγου αλλά και ζητείται η συνεχής συμφωνία και έγκριση από μέρους των παιδιών.

- Γνωριμία με την έννοια της «αρχιτεκτονικής». Επανάληψη της ανωτέρω διαδικασίας ώστε να προκύψει παραγωγικά ο ορισμός και η περιγραφή του επαγγέλματος του αρχιτέκτονα. Γενική ιδέα της αρχιτεκτονικής ως επιστήμης του σχεδίου. Ορισμός του σχεδίου ως αποτύπωση στο χαρτί μίας ιδέας για ένα κτίριο ή για ένα χώρο με μέσα όπως μολύβια, χάρακες, διαβήτες αλλά και με τη βοήθεια των Η/Υ. Διάκριση σχεδίου από τη ζωγραφιά και επίλυση αποριών. Η έννοια της γεωμετρίας μέσα από τα σχήματα, τους όγκους και τις διαστάσεις. Οι διαστάσεις μέσα από οικείους επιθετικούς προσδιορισμούς, φερ' ειπείν «ψηλό κτίριο», «μεγάλος/μακρύς δρόμος», «χαμηλό σπίτι», «πλατύ πεζοδρόμιο» κ.α.
- Γνωριμία με το σκαρίφημα. Παρουσίαση παραδείγματος σκαριφήματος και διαδοχικές ερωτήσεις προκειμένου να αναλυθεί. Μοίρασμα του σκαριφήματος από χέρι σε χέρι με σκοπό την προσωπική παρατήρηση. Επικράτηση της άποψης ότι πρόκειται για χάρτη. Επέκταση της ιδέας του χάρτη στην έννοια του σκαριφήματος. Το σκαρίφημα ως χάρτης που σχεδιάστηκε με σκοπό να δείχνει τοποθεσίες κτιρίων/περιοχών. Εξήγηση της σημασίας και της χρησιμότητας του σκαριφήματος στην αρχιτεκτονική.

Η ενεργοποίηση της κριτικής σκέψης και η παρακίνηση της παιδικής ομήγυρης στη διατύπωση κρίσεων

Σκοπός: Η παρακίνηση σε διάλογο προκειμένου να αναζητηθούν και να εντοπιστούν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία της πόλης με την οποία συμβιώνουμε.

Αναλυτικά, τα βήματα της παρούσας ενότητας επεξηγούνται παρακάτω:

- Έναρξη διαλόγου.
- Επισήμανση της σχέσης ανθρώπου και πόλης και τοποθέτηση του ανθρώπου μέσα στην πόλη. Προώθηση της ιδέας της πόλης ως ενός σύνθετου αστικού ιστού με τον οποίο συμβιώνουμε παρέα, «συμβιώνουμε μαζί», «ξυπνάμε μαζί με την πόλη και κοιμόμαστε μαζί με την πόλη». Υποκίνηση παιδικών συναισθημάτων. Ως αποτέλεσμα προκύπτουν συναισθηματικές φράσεις όπως φερ' ειπείν «αγαπάμε την πόλη μας», «μου αρέσει που ζω σε αυτή την πόλη», «έχει όμορφα σπίτια», «είναι η καλύτερη πόλη του κόσμου!». Ο Κ. εκφράζει την ιδέα της πόλης ως πεδίο ύπαρξης των ανθρώπινων σχέσεων και των ανθρώπινων συναισθημάτων: «αγαπώ την πόλη μου γιατί εδώ έχω τους φίλους μου».
- Αναφορά στα θετικά και στα αρνητικά στοιχεία της πόλης με την οποία συμβιώνουμε μέσα από το δίπολο «τί μου αρέσει στην πόλη μου – τί δεν μου αρέσει στην πόλη μου».

Παρατηρείται, ιδίως στις πιο μικρές ηλικίες, κυκλική επανάληψη ιδεών, κατά το λεκτικό μοτίβο «μου αρέσει που η πόλη μου έχει πάρκα – δεν μου αρέσει που δεν/θα ήθελα να έχει περισσότερα πάρκα», «μου αρέσει που έχει πράσινο – θα ήθελα να έχει πιο πολύ πράσινο». Προκύπτει, ως εκ τούτου, μία τυπική παιδική συμπεριφορά

σύμφωνα με την οποία «ότι μας αρέσει δεν είναι ποτέ αρκετό», δηλαδή «μου αρέσει το πράσινο και η παιδική χαρά, δεν μου αρέσει που η πόλη μου δεν είναι εντελώς καταπράσινη και γεμάτη με παιδικές χαρές!».

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παιδιά προβαίνουν μεν στο διαχωρισμό των θετικών και αρνητικών αστικών στοιχείων, όμως με όρους στερεότυπων σχολικών εκφράσεων. Για παράδειγμα, μία από τις πρώτες απαντήσεις στο ερώτημα τί δεν μου αρέσει είναι «τα εργοστάσια γιατί βγάζουν καπνό και απόβλητα», διατύπωση ομολογουμένως ορθή αλλά χωρίς συνάρτηση με τον αστικό χώρο των Γρεβενών ο οποίος δεν χαρακτηρίζεται από βιομηχανική συσσώρευση. Περαιτέρω, οι Γ. και Δ. χρησιμοποιούν τη λέξη «απορρίμματα» επίσης στερεοτυπικά: απαντούν στην ερώτηση «τι άλλο είναι κακό σε μία πόλη;» με τη φράση «τα απορρίμματα» χωρίς άλλη συνέχεια και χωρίς να φορτίζουν αρνητικά την ιδέα της συσσώρευσης σκουπιδιών, στοιχείο μίας σχολικής εκπαίδευσης που λειτουργώντας υπό το άγχος να εμφυσήσει οικολογική συνείδηση προσφέρει «έτοιμες απαντήσεις». Ομοίως, το ίδιο αποδεικνύεται και από τη χρήση της φράσης «λιγότερο τσιμέντο» που χρησιμοποίησαν τα παιδιά των μεγαλύτερων τάξεων.

Πάρα ταύτα, εκφράζεται συνολικά η οικολογική ευαισθησία των παιδιών και κυρίως η ειλικρινής αγάπη για τη φύση: αναφέρονται χαμογελώντας σε «δέντρα», «δάση», «πάρκα» και «λουλούδια». Άλλωστε, όπως φαίνεται και στο αποτέλεσμα της μακέτας, πολλές από τις όψεις των κτιρίων έχουν διακοσμηθεί και στολιστεί με πράσινα φουντωτά δέντρα και μεγάλα πολύχρωμα λουλούδια.

Εισαγωγή στο διάλογο της έννοιας της ρύπανσης (ατμοσφαιρικής, ηχορρύπανσης, των υδάτων, κ.α.) ως αρνητικού στοιχείου που προέρχεται από κακές ανθρώπινες συμπεριφορές και δραστηριότητες. Παρατηρείται ξανά ότι η Μ., ως παιδί με ολιγοετή διαμονή στην Αθήνα, επιμένει στο σκέλος της ηχορρύπανσης προχωρώντας στην έκφραση ότι «σε κουφαίνει ο πολύς θόρυβος». Ομοίως, ο Ε. με διαμονή στο παρελθόν στη Θεσσαλονίκη σχολιάζει το «θόρυβο των αεροπλάνων και των αυτοκινήτων». Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η ιδέα του σεβασμού στη φύση.

Αξίζει να σημειωθεί η σαφής έκφραση του θαυμασμού της παιδικής ομήγυρης για τα ψηλά κτίρια και τις πολυώροφες πολυκατοικίες, και γενικά για τις μεγάλες κλίμακες μεγεθών, αλλά ταυτοχρόνως και η παραδοχή πως «και τα χαμηλά κτίρια ωραία είναι». Ως εκ τούτου, διαφαίνεται η διάθεση των παιδιών να αποδεχτούν όλες τις όψεις που μπορεί να προσλάβει μία πόλη και να εκφραστούν εξίσου θετικά τόσο για το πυκνοκατοικημένο αστικό κέντρο όσο και για τα αραιοκατοικημένα προάστια/περίχωρα.

Εικόνα 2: Στιγμιότυπο από τη δράση που πραγματοποιήθηκε στο χώρο της Δανειστικής Βιβλιοθήκης Γρεβενών (Αύγουστος, 2016)

Αρχιτεκτονικό εργαστήριο: υλοποίηση μιας πόλης σε μακέτα

Προτροπή στη διατύπωση ιδεών και εικόνων για μια ιδανική πόλη

Σκοπός: Η περιγραφή της φανταστικής ιδανικής πόλης – Καταγραφή των αισθητικών και των συναισθηματικών παιδικών προσεγγίσεων

Αναλυτικά, τα βήματα της παρούσας ενότητας επεξηγούνται παρακάτω: Προτροπή σε έκφραση απόψεων και κινητοποίηση με τη διατύπωση του ίδιου ερωτήματος, «πώς φαντάζεστε την ιδανική πόλη;», σε πολλαπλές εκδοχές όπως λ.χ. «πώς είναι η ομορφότερη πόλη στη σκέψη σας», «πώς σκέφτεστε ότι μπορεί να είναι μία όμορφη πόλη», «αν δημιουργούσατε εσείς μία πόλη, σαν αρχιτέκτονας, πως θα θέλατε να ήταν; τι θα θέλατε να είχε αυτή η πόλη;», «τι έχει η δική σας φανταστική πόλη και σας κάνει να αισθάνεστε όμορφα;» κ.α.

Σημειώθηκε σουρεαλιστική παιδική διάθεση και ο διάλογος τροφοδοτήθηκε, σε αισθητικό επίπεδο, με ιδιαίτερες εικόνες παιδικής φαντασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας εικόνας είναι αυτή του χρυσορυχείου. Κατά τον Π., μαζί με τον οποίο συμφώνησαν οι Λ. και Μ., η φανταστική τους πόλη έχει κάπου καλά κρυμμένο εντός της «ένα μεγάλο χρυσορυχείο!». Η συμβολή στην κουβέντα της εικόνας του χρυσορυχείου προσέδωσε άμεσα ένα στοιχείο περιπετειώδους διάθεσης στην παιδική ομήγυρη πυροδοτώντας εκ νέου την παιδική φαντασία. Έτσι, επακόλουθα, ο Β. μίλησε για μία πόλη όπου διοργανώνεται «ένα κυνήγι θησαυρού» που στόχο έχει να ανακαλύψει αυτό το χρυσορυχείο του Π.!

Παρατηρήθηκε μία ομόφωνη διάθεση για ύπαρξη πάρκων και ανοιχτών μεγάλων χώρων για παιχνίδι όπως πλατείες και παιδικές χαρές.

Η Γ. πρόσθεσε πως η δική της φανταστική πόλη έχει «μία φάρμα με ζώα» δημιουργώντας εμμέσως μία εικονική προσομοίωση αγροτικής ζωής και εκφράζοντας σαφώς μία από τις κυριότερες παιδικές ανάγκες: αυτήν της επαφής με τη φύση.

Σημειώθηκαν οι εξής παιδικές εκφράσεις που αποτελούν δείγματα συναισθηματικής προσέγγισης της πόλης από πλευράς των παιδιών: «η πόλη μου έχει ζαχαροπλαστείο και Goody's», «η φανταστική μου πόλη έχει Βιβλιοθήκη με Παιδικό Τμήμα».

Σημειώθηκαν οι εξής παιδικές εκφράσεις από τους Ι. και Π. που δίνουν χαρακτήρα παραμυθιού στις ιδέες τους: «η δική μου πόλη έχει έναν ψηλό πύργο», «η δική μου έχει πύργο και κάστρο!».

Αναφέρθηκε το Δημόσιο Ρολόι ως κτιριακό κομμάτι της φανταστικής πόλης καθώς αποτελεί ορόσημο της πόλης των Γρεβενών.

Επιγραμματικά, από την παιδική ομήγυρη αναφέρθηκαν οι εξής χρήσεις: Κατοικίες, Ζαχαροπλαστείο, Κατάστημα Αλυσίδας Ταχυφαγείων «Goody's», Ωδείο, Φάρμα, Εμπορικό Κέντρο, Δημόσιο Ρολόι, Βιβλιοθήκη με παιδικό Τμήμα, Θέατρο.

Τέλος, επιγραμματικά αναφέρθηκαν και οι εξής εξωτερικοί δημόσιοι χώροι: Πλατείες με σιντριβάνια, πάρκα με παιδικές χαρές, Χώροι για τρέξιμο και ποδήλατο.

Ομαδική δράση και δημιουργία πόλης σε μακέτα

Σκοπός: Η ομαδική συνεργασία με σκοπό τη δημιουργία σε μακέτα της φανταστικής παιδικής πόλης

Προκειμένου να υλοποιηθεί η δράση, έγινε χρήση των υλικών που παρουσιάζονται παρακάτω:

- Κουτιά (κυρίως παπουτσιών) διαστάσεων τυπικού μεγέθους
- Λευκές κόλλες στρατσόχαρτου διάστασης A3
- Είδη παιδικής ζωγραφικής (ξυλομπογιές, κηρομπογιές μαρκαδόροι, μολύβια, κτλ.)
- Χαρτόνια διαφόρων χρωμάτων
- Κόλλες
- Κορδόνια
- Βάση για μακέτα από υλικό πεπιεσμένου χαρτιού
- Λοιπά σχετικά παιδικής χειροτεχνίας.

Εικόνα 3: Υλικά δράσης

Τα παραπάνω υλικά διατέθηκαν στα παιδιά και εξηγήθηκε ο τρόπος μορφοποίησής τους:

- Εξηγήθηκε η μέθοδος, δηλαδή τα βασικά βήματα που ακολουθούνται έτσι ώστε να περιτυλιχθεί ένα κουτί με μία κόλλα στρατσόχαρτο προκειμένου να προκύψει ένας «κτιριακός όγκος»
- Δόθηκαν κεντρικές κατευθύνσεις και ιδέες όπως π.χ. τρόποι τοποθέτησης στη μακέτα, τρόποι κατασκευής στέγης κτιρίων, ιδέες χρωματισμού κ.α.

Τα παιδιά εργάστηκαν αρχικά κατά μόνους και κατόπιν, όποια από τα παιδιά ολοκλήρωσαν την κατασκευή ενός κτιρίου, συνέχισαν σε μικρές ομάδες των 2-3 ατόμων.

Παρατηρήθηκε ζοηρή προθυμία στην κατασκευή, μεράκι κατά την ενασχόληση, ιδιαίτερη προσοχή στα στάδια της χειροτεχνίας, υψηλό ενδιαφέρον κατά την τοποθέτηση στη μακέτα και ανταλλαγή ιδεών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: όταν η ομήγυρη χρειάστηκε να συναποφασίσει ποια περιοχή της μακέτας θα ξεκινήσει να συμπληρώνει με κτίρια ώστε να αποφευχθεί η τυχαία τοποθέτησή τους, από την μεταξύ

τους κουβέντα προέκυψε, ως επικρατέστερη άποψη, ότι «τα κτίρια πρέπει να είναι όλα μαζί σαν γειτονιά».

Επιγραμματικά, τα παιδιά επέλεξαν να εντάξουν στην μακέτα της πόλης τους τις εξής χρήσεις: Κατοικίες, Νοσοκομείο, Ζαχαροπλαστείο, Ταχυδρομείο, Αστυνομία, Κτίριο του (αμερικανικού) FBI, Κατάστημα Αλυσίδας Ταχυφαγείων Goody's, Τηλεοπτικό Κανάλι, Ωδείο, Φάρμα, Εμπορικό Κέντρο, Δημόσιο Ρολόι, Κομμωτήριο, Γυμναστήριο, Βιβλιοθήκη με Παιδικό Τμήμα, Θέατρο, Δημαρχείο καθώς επίσης και κτίρια εμπνευσμένα από ιστορικές αφηγήσεις όπως ο Πύργος του Κάστρου αλλά και εξολοκλήρου εμπνευσμένα από την παιδική φαντασία όπως το Κτίριο της Αγάπης!

Επίσης επιγραμματικά, τα παιδιά επέλεξαν να εντάξουν τους εξής εξωτερικούς δημόσιους χώρους στη μακέτα: Πάρκα, Παιδικές Χαρές με έμφαση σε τσουλήθρες και τραμπάλες, Πλατείες με σιντριβάνια αλλά και ένα Πάρκο Δεινοσαύρων προφανής επιρροή από την αμερικανική κινηματογραφική ταινία «Τζουράσικ Πάρκ», καθώς και ένα Λιμάνι.

Αναφορικά με το οδικό δίκτυο, τα παιδιά επέλεξαν τη χρήση σήμανσης μέσω πινακίδων και επισήμαναν την ανάγκη προστασίας και προφύλαξης των οδηγών και των πεζών.

Ακολουθούν ενδεικτικές φωτογραφίες των όσων αναφέρθηκαν παραπάνω.

Δημιουργικό αποτέλεσμα παιδικής συνεργασίας είναι η πόλη των παιδιών σε μακέτα (βλ. Εικόνα 5).

Η ομαδική δράση ολοκληρώθηκε με την εκλογή ονόματος για την πόλη. Εκφράστηκαν ιδέες όπως «Πολύχρωμη πόλη», «Χάρτινη πόλη», κτλ. Ο δεκάχρονος Φ. πρότεινε «Πολύχρωμη και Χάρτινη πόλη μαζί!» και, με τη συνδρομή των εμπνευστριών, επιλέχθηκε η ονομασία «Πολυχρωμοχαρτούπολη».

Εικόνα 4: Στιγμιότυπο από τη δράση που πραγματοποιήθηκε στο χώρο της Δανειστικής Βιβλιοθήκης Γρεβενών (Αύγουστος, 2016)

Εικόνα 5: Μακέτα φανταστικής πόλης που κατασκεύασαν τα παιδιά στη δράση που πραγματοποιήθηκε στο χώρο της Δανειστικής Βιβλιοθήκης Γρεβενών (Αύγουστος, 2016)

Εικόνα 6: Μακέτα φανταστικής πόλης που κατασκεύασαν τα παιδιά στη δράση που πραγματοποιήθηκε στο χώρο της Δανειστικής Βιβλιοθήκης Γρεβενών (Αύγουστος, 2016)

Ποιοτικά δεδομένα – ανάλυση και τεκμηρίωση

Στην παρούσα ενότητα πρόκειται να παρουσιαστούν τεκμηριωμένα ποιοτικά δεδομένα τα οποία προέκυψαν από την καταγραφή και ανάλυση της διαδικασίας των δύο ομαδικών δράσεων.

Για την ομαδοποίηση των δεδομένων τέθηκαν ως κριτήρια:

1. Η Ηλικία

2. Οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες στις παιδικές κατασκευές, δηλαδή:

- Οι λεπτομέρειες στις χρήσεις των κτιρίων όπως παρουσιάζονται στα χαρακτηριστικά της εμφάνισής τους
- Οι λεπτομέρειες στην κλίμακα του μεγέθους των κτιρίων, στην πολεοδομική πυκνότητα και γενικά στα μορφικά στοιχεία, όπως προκύπτουν από τις επιλογές τοποθέτησης των κτιρίων στη μακέτα.
- Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες π.χ. η παρουσία κεραμοσκεπών, κλιμακοστασίων, ανοιγμάτων κλπ.
- Οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες στις επιλογές δόμησης των εξωτερικών δημόσιων χώρων όπως π.χ. στις πλατείες ή στην επιλογή πολεοδομικής ένταξης λιμανιού στη μακέτα
- Οι αισθητικές λεπτομέρειες στις όψεις των κτιρίων και στην υπόλοιπη μακέτα.

Ως προς το δεύτερο κριτήριο, αυτό της αρχιτεκτονικής λεπτομέρειας στις παιδικές κατασκευές, σημειώνονται τα εξής:

- Η παρουσία αρχιτεκτονικών λεπτομερειών στο αποτέλεσμα της μακέτας αποτελεί ένα σημείο τομής.
- Στο σημείο αυτό εκφράζονται ταυτόχρονα η αντίληψη των παιδιών για την πόλη τους και η επιθυμία των παιδιών για μία διαφορετική πόλη. Αποτελεί δηλαδή την τομή της πραγματικής πόλης και της επιθυμητής πόλης.
- Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι η τομή της «πόλης που είναι εδώ» και της «πόλης που είναι αλλού».
- Η εδώ-πόλη είναι η πόλη που τα παιδιά βιώνουν. Η αλλού-πόλη είναι η πόλη που επιθυμούν. Είναι και αυτός ένας από τους πολλούς τρόπους να αντιλαμβάνονται την πόλη τους και, περαιτέρω, τον εαυτό τους.

Επομένως, τα δεδομένα (και τα συμπεράσματα που προκύπτουν) διαχωρίστηκαν ως εξής:

1. Ηλικιακά δεδομένα
2. Αρχιτεκτονικά δεδομένα
3. Λοιπά δεδομένα

Γενικά, τα παιδιά λειτούργησαν με όρους πολεοδομίας, δηλαδή μπορεί μεν να έφτιαξε το κάθε ένα παιδί το κτίριό του, ωστόσο συνολικά τα παιδιά συνέλαβαν την ιδέα της πόλης. Δηλαδή σχεδίασαν συνολικότερα και όχι μεμονωμένα και αποσπασματικά. Άρα και το σύνολο που προέκυψε εν τέλει, «Η πολυχρωμοχαρτούπολη» όπως την ονομάσαμε, δεν αποτελεί ένα ας πούμε συνονθύλευμα αλλά μία οργανική ενότητα.

Τα παιδιά αντιλήφθηκαν με μεγαλύτερη ακρίβεια τον εξωτερικό χώρο και προσπάθησαν να τον αποδώσουν με ρεαλισμό.

Αρχικά, τα παιδιά τοποθέτησαν τα κτίριά τους στο ένα ήμισυ της μακέτας προκειμένου να αφήσουν ελεύθερο το άλλο μισό για να εντάξουν ανοιχτούς χώρους, πλατείες, χώρους πρασίνου και παιδικές χαρές. Έτσι, προέκυψε μεγάλη κτιριακή πυκνότητα από τη μία πλευρά και κενός ουσιαστικά χώρος από την άλλη. Έπειτα όμως αναθεώρησαν τη στάση τους και προχώρησαν σε πιο λογική κατανομή των κτιρίων στο

χώρο. Παρατηρήθηκε, θα λέγαμε, ο τρόμος του κενού, για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση που χαρακτηρίζει τη μπαρόκ αναγέννηση.

Σχετικά με την κτιριακή διάταξη: Τα δημοσία κτίρια, όπως το δημαρχείο κτλ., τοποθετήθηκαν όλα μαζί περίξ της πλατείας, πράγμα το οποίο αποδεικνύει ότι τα παιδιά έχουν ήδη εσωτερικεύσει το χάρτη της πόλης, δηλαδή την πολεοδομική της συγκρότηση ως προς τις δημόσιες χρήσεις.

Κατά τη διάρκεια της τοποθέτησης των κτιρίων, τα παιδιά ήταν ελεύθερα να πατούν επάνω στη μακέτα, να βρίσκονται δηλαδή στο εσωτερικό της. Ως εκ τούτου, ένιωσαν την κλίμακα μεγέθους και μετέφεραν την αίσθησή τους χρησιμοποιώντας τον παραλληλισμό «σαν γκοτζίλα!» για τον τρόπο που αισθανόντουσαν.

Αξιοσημείωτο επιπλέον είναι ότι ανάμεσα σε χαμηλά κτίρια, παρεμβάλλονται πολυώροφα κτίρια με πολλά ανοίγματα σε κατακόρυφη σειρά.

Σχετικά με την επιλογή του τύπου της στέγης, η κεραμοσκεπή φαίνεται στα μάτια των παιδιών ως πιο παραδοσιακή σε αντίθεση με το δώμα το οποίο παρουσιάζεται στα μάτια τους πιο σύγχρονο και μοντέρνο.

Περαιτέρω, τα παιδιά ενσωματώνουν, για την ακρίβεια θα λέγαμε «αποτυπώνουν», εξωτερικά στοιχεία στην όψη των κτιρίων τους: παρουσιάζονται έτσι κτίρια που έχουν δέντρα, γρασίδι και πολύχρωμα λουλούδια στην όψη και εκατέρωθεν της κεντρικής εισόδου.

Γενικά, επικράτησε αρκετά το πράσινο στοιχείο, δείγμα της οικολογικής ευαισθησίας των παιδιών. Επίσης σε μεγάλο βαθμό υπάρχει και το υγρό στοιχείο: ποτάμια, σιντριβάνια, ακόμα και ένα λιμάνι παρότι τα παιδιά δεν διαμένουν σε παραθαλάσσια πόλη.

Αναδεικνύεται η φροντίδα των παιδιών για σημάσεις και βέλη στο οδικό δίκτυο προκειμένου να κατευθύνουν την πορεία μέσα στην πόλη και να προστατέψουν τον πεζό – λειτουργεί και ως απόδειξη κυκλοφοριακής αγωγής.

Ανοίγματα τα οποία αποκαλύπτουν το εσωτερικό του σπιτιού: ένα οικογενειακό τραπέζι με καρέκλες, ένα ανοιχτό φως, δημιουργώντας μία γέφυρα από έξω προς τα μέσα.

Στις μικρότερες ηλικίες, παρατηρήθηκαν αρκετές καρδιές στα κτίρια και αρκετά μπαλόνια, κούνιες στην όψη και πολυχρωμία.

Κτίρια ορόσημα: το ρολόι χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητικό στοιχείο σε πολλές όψεις. Στα Γρεβενά το ρολό είναι κεντρικό ορόσημο της πόλης, ως εκ τούτου παρατηρούμε μία μίμηση των παιδιών και μία διάθεση από μέρους τους να ενσωματώσουν οικεία και αναγνωρίσιμα στοιχεία στη μακέτα.

Συμπερασματικά, η μακέτα αποτελεί τομή του φανταστικού με το πραγματικό: το πραγματικό και η πληροφορία του συναντούν τη φαντασία και τις σκέψεις των παιδιών όπως αυτές διαμορφώνονται από τα ερεθίσματα και τα βιώματά τους.

Επιγραμματικά στοιχεία θεωρητικής τεκμηρίωσης

Διάσημη ρήση του Π. Πικάσο: «Μου πήρε 4 χρόνια να μάθω να ζωγραφίζω σαν τον Ραφαήλ, αλλά μία ολόκληρη ζωή για να μάθω να ζωγραφίζω σαν ένα παιδί» (Erskine και Mattingly 1998: 73).

Ο Δ. Πικιώνης, όταν αναφέρεται στη συναισθηματική τοπιογραφία, εξηγεί ότι ο άνθρωποι νιώθουν πραγματικά οικεία σε ένα περιβάλλον υπό την προϋπόθεση ότι, αφενός, προσανατολίζονται μέσα σε αυτό και, αφετέρου, ταυτίζονται μαζί του, δηλαδή

κατ' ουσίαν όταν αισθάνονται ότι το περιβάλλον όπου κατοικούν φέρει νοήματα (Πικιώνης 1935).

Προσπαθήσαμε να κάνουμε μία θεωρητική επισκόπηση των δράσεων μέσα από τον τρόπο που συνέλαβαν Πικάσο και Πικιώνης την παιδική αντίληψη και το περιβάλλον, το συναισθηματικό περιβάλλον δηλαδή, αντίστοιχα. Δηλαδή να αντικρύσουμε το αποτέλεσμα της δράσης ως μία προβολή παιδικών αντιλήψεων και αισθήσεων για μια πόλη.

Περαιτέρω, διαπιστώσαμε πράγματι ότι αν και τα επιμέρους στοιχεία της μακέτας είναι ποσοτικά συγκεκριμένα από κάθε άποψη (αριθμού, κλίμακας, κλπ.), ωστόσο η ολότητα, ως προβολή της παιδικής αντίληψης για την πόλη και ως τομή πραγματικής και φανταστικής πόλης, υπερβαίνει το αποτέλεσμα της μακέτας και προεκτείνεται στην εσωτερική συναισθηματική τοπιογραφία και αντλεί από εκεί.

Με γνώμονα τα παραπάνω και σε εφαρμογή της ευρύτερης οπτικής που προκύπτει από τις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις:

Προσπαθήσαμε να μεταφέρουμε τη διαδικασία των δράσεων παραστατικά μέσα από το φωτογραφικό υλικό. Και έτσι να παρουσιάσουμε ευθύγραμμα τις δράσεις και το βιωματικό εργαστήρι αρχιτεκτονικής, σχολιάζοντας ταυτόχρονα ό,τι κρίναμε πως περιέχει ενδιαφέρον από άποψη εκπαιδευτική και αρχιτεκτονική.

Πέρα τούτου όμως, και τα όποια συμπεράσματα που προέκυψαν σχετικά με τις αντιλήψεις των παιδιών για την πόλη, τον αστικό ιστό της κτλ., το αληθινά ενδιαφέρον και αληθινά ευχάριστο είναι να αφιερώνει κανείς το χρόνο του σε παιδιά.

Γιατί η ενασχόληση με τα παιδιά αποτελεί μια διαδικασία πολυτροπική, για να επισημανθεί μία οικεία λέξη του συνεδριακού διαλόγου.

Δηλαδή, διδάσκει σύνθετα νοήματα μέσα από απλούς τρόπους σκέψης και ουσιαστικά συναισθήματα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Picasso, P. (2002). *Σκέψεις για την τέχνη*. Επιμ. Χ. Σακελλίου και Α. Σταθοπούλου, μτφρ. Α. Δημητριάδη. Αθήνα: Printa.

Βακαλό, Ε. (1988). *Οπτική Σύνταξη: Λειτουργία και παραγωγή μορφών*. Αθήνα: Νεφέλη.

Πικιώνης, Δ. (1935). Συναισθηματική τοπιογραφία. Αθήνα: Περιοδική Έντυπη Έκδοση «Τρίτο Μάτι».

Ξενόγλωσση

Carlson, N. R. και Heth, C. D. (2010). *Psychology the Science of Behavior*. Ontario, CA: Pearson Education.

Chawla, L. (1992). Childhood Place Attachments. Στο I. Altman, και S. M. Low (επιμ.), *Place Attachment*. New York: Plenum Press.

Christensen, P. (2003). Place, space and knowledge: children in the village and the city. Στο P. Christensen και M. O'Brien (επιμ.), *Children in the City: home, neighbourhood and community*. London: Routledge Falmer.

Cobb, E. (1969). The ecology of imagination in childhood. Στο P. Shepard και D.

McKinley (επιμ.), *The Subversive Science: Essays toward an Ecology of Man*. Boston: Houghton Mifflin.

- Erskine, P. και Mattingly, R. (1998). *Drum Perspective*, Milwaukee: Hal Leonard Corporation.
- Kahn, P. H. (2002). Children's Affiliations with Nature: Structure, Development, and the Problem of Environmental Generational Amnesia. Στο P. H. Kahn και S. Kellert (επιμ.), *Children and Nature*. Cambridge: The MIT Press.
- Ladd, G. W. και Coleman, C. C. (1993). Young Children's Peer Relationships: Forms, Features and Functions. Στο B. Spodek (επιμ.), *Handbook of Research on the Education of Young Children*. New York: Macmillan Publishing.
- Moore, R. C. και Young, D. (1978). Childhood Outdoors: Toward a Social Ecology of the Landscape. Στο I. Altman και J. F. Wohlwill (επιμ.), *Children and the Environment*. New York: Plenum Press.
- Olds, A. R. (1987). Designing Settings for Infants and Toddlers. Στο C. S Weinstein και T. G. David (επιμ.), *Spaces for Children: The Built Environment and Child Development*, σ. 117-138. New York: Plenum Press.
- Prescott, E. (1987). The physical environment and cognitive development in child-care centers. Στο C. S Weinstein και T. G. David (επιμ.), *Spaces for Children: The Built Environment and Child Development*. New York: Plenum Press.
- Sebba, R. (1994). Girls and boys and the physical environment: Historical perspective, Στο A. Altman και A. Churchman (επιμ.), *Women and the Environment*. London: Plenum Press.
- Smith, B. (1988) (επιμ.). *Foundations of Gestalt Theory*. Munich: Philosophia Verlag.
- Wapner, S. και Demick, J. (2000). Assumptions, Methods, and Research Problems of the Holistic, Developmental, Systems-oriented Perspective. Στο S. Wapner, J. Demick, T. Yamamoto, και H. Minami (επιμ.), *Theoretical Perspectives in Environment-Behavior*. Research Underlying Assumptions, Research, and Methodologies. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Πηγές Εικόνων

Εικόνες 1-6: Προσωπικό αρχείο Δ. Βανιώτη.